

Petru Zugun

GLOSE ȘI COMENTARIILE LA „TORNA”, „RETORNA” ȘI „FRATRE”

Numeroasele referințe, speciale sau (prin preluare) ocazionale, la cuvintele din titlul articolului, în scopul precizării statutului lor lingvistic, român (după opinia majorității lingviștilor și istoricilor care le-au semnat) sau latin, cuprind, surprinzător, puține trimiteri comparative latino-române, trimiteri care sunt, totuși, decisive pentru argumentări; glosele noastre intenționează să elimine această lacună și să susțină o anumită opinie.

Considerăm cunoscute cadrul subiectului, bibliografia și argumentările – prezentate, recent și pe larg, de Nicolae Saramandu¹ – și analizăm, firesc, glosele în ordinea din titlu.

Precizăm, preliminar, următoarele: a) cel mai credibil pasaj din cele două texte de bază este cel din Theophylactus Simocatta (redactat între 610 și 640) conținând, încadrat în context în greaca bizantină, numai primul verb, *torna*, repetat, în *torna, torna* (glosat, între paranteze, în greacă, iar în traducerea în română „întoarce-te, întoarce-te”), preferința pentru acest pasaj fiind motivabilă prin redactarea lui (ca și a întregului text) la un timp mult mai scurt (câteva decenii) de la petrecerea evenimentului narat (anul 586) care a ocazionat consemnarea lui, pe când pasajul din Theophanes Confessor îl reia după aproape două secole (anii 810–817) pe cel precedent, numai acest pasaj cuprinzând, în plus, substantivul *frater* „frate” în vocativ; redactări ulterioare, după secole, ale celei de a doua cronici incluzând verbul *retorna* „reîntoarce-te”, care evită repetarea verbului fără prefix. Filologia istorică a constatat de mult că, în asemenea situații, gradul de credibilitate a mesajelor consemnate este direct proporțional cu vechimea manuscriselor;

b) pentru identificarea statutului precizat este suficient un singur element diferențiator, deci specific uneia sau alteia dintre cele două limbi, latină sau română (precedată de stadiul latino-romanice comun), iar această identificare poate marca limita cronologică între utilizarea, într-un anumit spațiu, a unei limbi (latina) și începutul existenței limbii succesoare (româna).

¹ *Torna, torna, fratre*, „Fonetică și dialectologie”, XX–XXI, 2001–2002, p. 233–251, cu o bibliografie bogată și prezentată critic și nuanțat; în consecință, nu reluăm nume de istorici și de lingviști din expunerea sa. Titlul apare și la autorii care susțin caracterul latin al acestei „comenzi” militare a vremii.

1. *Torna* („întoarce(-te)”) la ambii cronicari), formă latină de imperativ, pers. 2 sg., nu are nimic specific românesc în ea; ar fi avut, dacă ar fi fost consemnată, în text, sub una dintre alomorfele **tornă* (vezi și nota 2), **torna-te*, **tornă-te*, **toarnă-te*, **toarna* (după Sextil Pușcariu, diftongarea a avut loc și în poziția -a), **i(i)ntornă*, **i(i)ntornă-te*, **i(i)ntoarnă-te*, deci – pe rând – cu închiderea lui *a* la *ă*, diftongări, forme pronominale adăugate sau / și cu implicarea prefixului lexical delocutiv *i(i)n-*, însă singura formă din text este *torna* „întoarce(-te)” (în traducerea în română), ceea ce înseamnă că, în secolele al VI-lea – al IX-lea, nu avuseseră loc nici închiderea vocalică, nici diftongarea, nici pronominalizarea, nici derivarea cu prefix, specifice românei, în raport cu latina.

Psaltirea Șcheiană, *Palia de la Orăștie* ș.a. consemnează forma pronominală *turnându-se* (vezi DLR, *turna*).

Turna trece de secolul al XVII-lea numai în dialectele românești sud-dunărene – în arom. *tornu*, megl. *torn*, istr. *tornu* – fără prefix, ca și în it. *tornare*, sp., pg. *tornar*, fr. *tourner* ș.a. –, în dacoromâna de până la acest secol fiind concurat sinonimic, și „pierzând”, față de (*a se*) *întoarce* < lat. *intorquere* și fiind sprijinit de mai puține formații lexicale decât acesta; derivatul regional cu prefix, *înturna*, este însă viabil (o utilizare poetică remarcabilă a lui, cu sensul secundar „a vibra afectiv”, apare la M. Eminescu, în versurile despre sunetul cornului ca instrument muzical: „De ce taci, când fermecată / Inima-mi spre tine-ntorn? / Mai suna-vei dulce corn / Pentru mine vreodată?” (*Peste codri trece lună...*) în aromână.

2. *Retorna* „reîntoarce-te”, tot formă de imperativ 2 sg., ar fi fost cuvânt al limbii române dacă prefixul, *re-*, ar fi avut forma *ră-* (precum în *răsări(re)* < lat. *resalire*, pref. *re-* + *salire* „sări”, cu velarizarea -ă- < -e-), baza de derivare, *torn-*, ar fi fost consemnată sub unul din alomorfele precizate la verbul *torna*, discutat *supra*, iar formele ar fi fost deci **rătornă*, **rătoarnă*, **rătoarnă – rătoarnă-te*, **răîntoarnă-te* etc., însă niciuna dintre aceste alomorfe nu apare în texte și manuscrise relaționate cu numele celui de al doilea cronicar bizantin citat, Theophanes Confessor. Un verb *răturna* nu este cunoscut de nici un dialect istoric al românei. Nu este atestat niciun derivat, pleonastic, *răînturna* / *răturna*, cu prefixul neologic *re-*. Concluzia este că acest verb, *retorna*, aparține, ca și precedentele lexeme, tot limbii latine și că deci nici el nu reprezintă limba română (Este o interpolare târzie, de după secolul al XV-lea (vezi Du Cange, *Glossarium*), menită să evite repetarea verbului neprefixat din textele lui Simocatta și Confessor).

3. Comparând traduceri în română, realizate (pentru ambele contexte) mai întâi de A. Philippide² și reluate de mai multe ori, cu originalele, redată în paralel,

² În *Originea românilor. Volumul întâiu. Ce spun izvoarele istorice*, Iași, Tipografia „Viața Românească” S.A., 1925, p. 505–506; FDHR II, 1970, p. 604–605; N. Saramandu, *lucr. cit.*, p. 233–234.

Supoziții și chiar contradicții apar la Petre Ș. Năsturel, în studiul *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, „Studii și cercetări de istorie veche”, Tomul VII, 1956, nr. 1–2,

am observat un fapt surprinzător: în traducere apare forma *fratre*, pe când originalul conține forma *frater* de vocativ (= de nominativ). Fiecare formă poate argumenta un anume statut romanesc (nu românesc) versus latin, fiindcă ambii radicali, atât *frat-*, cât și *fratr-* – existau în arii diferite ale latinei vorbite comune, și în forme flexionare diferite, precum nom. și voc. sg. *frater*, gen. sg. *fratris*, ac.sg. *fratrem*, nom.pl. *fratres*, gen.pl. *fratrum* ș.a., iar un vocativ sg. **fratre*, în care desinența *-e*, analogică, ar fi avut și rolul de a susține grupul consonantic precedent, *putea* exista și în *latina balcanică*. Echivalența gramaticală între cele două forme nu trebuie deci exclusă: *frater* este forma de vocativ latină (identică, dacă nu ne referim la intonație, cu aceea de nominativ), iar forma *fratre* ar fi putut fi formă flexionară atât romanică, cât și latină populară, construită pe baza unui radical din latina balcanică (neatestat însă în această arie lingvistică), **fratr-* conținând două consoane *-r-* (nu una singură) –, acest radical având corespondenți nu numai în latina populară (vezi *supra*) continuată de *alte limbi romanice decât româna*, precum fr. *frère*, retrom. *frer*, prov. *fraire*, cat. *frare*, sp. *fraire* ș.a. (vezi REW, *Thesaurus...*, Du Cange, *Glossarium*, Al.Ciorănescu ș.a.), dar radicalii cu această consoană dublă n-au fost invocați ca indicii ale „nașterii” vreunei limbi romanice.

Un radical cu doi *-r-* al acestui substantiv *nu este înregistrat* însă în niciun dialect, subdialect sau grai al limbii române, în derivate, în expresii sau în onomastică, și este foarte puțin probabil să fi existat vreodată (s-ar fi menținut până acum, măcar regional, dacă ar fi existat). În consecință, forma de vocativ *frater* din textul original trimite la latină, iar forma *fratre*, inexistentă în textul original și în limba română, nu poate proba statutul românesc al îndemnelui în care a luat, *numai în traducere*, locul formei latine. Forma românească de vocativ, *frate!*, este continuatoarea normală a formei latine corespunzătoare, care a pierdut, firesc, consoana finală *-r*, și a o explica cum presupun Ovid Densusianu și, după el, Petre Ș. Năsturel, printr-o formă flexionară românească reconstruită, având în radical doi de *-r-*, ca aceea de acuzativ latin, între ele, nu este deloc necesar (la *frate* din *fratre* s-ar fi ajuns după o disimilație consonantică totală, progresivă și la distanță). Nu forma lat. de acuzativ, ci aceea de nominativ a fost continuată de română, ca și *imperator* > *împărat*, *caput* > *cap* ș.a. Forma *fratre* din manuscrise târzii, de după primul mileniu, îi reprezintă pe interpolatori, nu pe Theophanes Confessor.

Mai mult, chiar dacă îndemnul strigat la anul 586 ar fi conținut forma *fratre*, tot n-am fi avut motiv să considerăm românesc îndemnul comentat, fiindcă

p. 179–186; între exemple: „*fratre* (mai degrabă decât *frater*)” (p. 181), „[...] manuscrisul cel mai bun ne îmbie a păstra mai degrabă pe *fratre*” (*loc. cit.*); despre *torna*: „rostit poate *tornă*” (p. 186). Autorul se referă deseori la manuscrise după cronică lui T. Confessor, care, chiar cunoscute, n-au influențat percepția lingvistică inițială, bazată pe ediția C. de Boor, sursa principală (și, adesea, singura).

Între alte reluări, textele cronicarilor bizantini au fost preluate de edițiile C. de Boor, I, Lipsiae, 1887 și 1883.

radicalul latin conținând doi de *-r-* a fost continuat de mai multe limbi și dialecte romanice, iar *fratr-* ar fi fost relevant pentru statutul românesc numai dacă ar fi fost moștenit numai de română.

Explicăm ocurența formei *fratre* – de zeci de ori – în articole și în titluri ale acestora – prin creditul acordat, necritic, în cazul de față, lui A. Philippide, primul traducător român al pasajelor din cei doi cronicari bizantini citați și lingvist important. Traducerile lui au fost preluate fără a fi fost verificate și mass-media le-a impus într-o arie științifică istorico-lingvistică și culturală largă³.

Dacă am cumula, într-o echivalență textuală în română, îndemnul analizat, el ar avea forme precum *(în)toarnă(-te) frate* ș.a., nu și formele consemnate de cei doi cronicari bizantini. Este caracteristic deci faptul că niciunul dintre lingviștii care au susținut caracterul românesc al lexemelor în discuție nu le-a reluat ca material de studiu, iar H. Mihăescu și I. Fisher le-au trecut în categoria celor latine. În îndemnul strigat acum peste un mileniu și jumătate, totul, deci, este latinesc și nimic nu este românesc, nici forme, nici sensuri specifice.

Primele atestări ale cuvintelor românești *frate* și *(în)turna* rămân cele bazate pe citate din Coresi, de după aproape un mileniu de la presupusa lor primă atestare; îndemnul pe care îl formează poate fi însă consemnat, cu forma de vocativ sg.

³ DLR și MDA, care consemnează toate alomorfele și alofonele, arhaice sau regionale – diacronice, diatopice și diastratice –, atestate ale tuturor unităților semnificative, nu atestă nicio variantă de tipul *fratre*, acest fapt impunând concluzia că cele mai multe dintre formele flexionare ale acestui substantiv au fost refăcute în limba română prin analogie, pe baza radicalului *frat-* (nu interesează nici forme precum *frățâne* sau *frâteano*, care, de altfel, nu conțin, nici ele, doi *-r-*). Nici celelalte dialecte ale limbii române – aromân, megleno-român și istroromân, nu cunosc radicalul *fratr-* (am consultat bibliografia adecvată, dicționare și studii de dialectologie). Sensurile din contexte, citate, sunt identice cu semnificațiile lor actuale. Mai mult, lat. *fratre* și chiar *frater* – vezi H. Mihăescu, *Introducere* la traducerea sa din Theophylactus Simocatta, 1985, p. 6–7 – pot fi doar o creație analogică a unor interpolatori ai cronicii lui T. Confessor (desinența *-e* exista în latină și s-a transmis numai românei și unor dialecte italiene). Sensul substantivului latin ar fi, aici, „prieten”, întocmai ca în lat. *Salve, frater!*, „Să trăiești, prietene!”. De o comandă militară conținând acest substantiv nu poate fi vorba, comanda militară, în latină și în „limba locului” = „băștinașilor”, „părintescă”, putând avea forma *torna, commilites!* „înapoi, stânga-mprejur, soldat!”. *Frater* din îndemnul citat avea unul din sensurile „prieten, fârtat, tovarăș” (vezi Petre S. Năsturel, *loc. cit.*, p. 186), dar ar fi putut avea, dat fiind locul, timpul și persoanele implicate, sensul de „creștin” (*Acta Apostolorum* îl conține în numeroase formule de adresare), cum presupune H. Mihăescu (*loc. cit.*). La argumentele aduse până acum împotriva interpretării îndemnului citat drept „comandă militară” adăugăm observația că, prin chiar specificul ei, comanda militară nu permite repetarea cuvintelor, în general, și a verbelor, în particular (recursul la acest fapt universal ar fi evitat, de asemenea – vezi 3 supra –, altă parte a eforturilor de explicare a acestei presupuse comenzi militare), consemnăm și faptul, neobișnuit, al păstrării titlului general (vezi nota 1) la autori care mențin, în citate, forma *frater*. Să se observe, de asemenea, că formele de plural ale substantivului-subiect și ale verbelor–predicate relaționate, la Simocatta, exclud, de asemenea, interpretarea de comandă militară, aceasta putând fi dată, pe teren – conform regulii universale – numai de un singur comandant, astfel că apelul la regulamentul militar de epocă se dovedește, și el, inutil: (în traducere) „cei care veneau în urmă și vedeau animalul de povară târând în dezordine sarcina după el [...]”. Panica creată de strigățul autohtonilor se explică prin sinonimizare și prin intonație, nu prin comandă militară.

frater, în dicționare ale limbii latine. Limba română rămâne, cu primele ei atestări, mai târziu decât cele din alte limbi romanice, din secolul al X-lea (*agust* < *augustus*, cu sincopă, reducerea diftongului și în care un -u final nu apare fiindcă, probabil, nu a încăput în spațiul scrierii acestui cuvânt)⁴.

Fenomenele fonetice condiționate și necondiționate proprii românei sunt înregistrabile peste secole și prin alte exemple. Latinește (încă), nu (a)românește (nu încă) vorbeau la anul 586 localnicii balcanici din serviciul auxiliar al detașamentului generalului bizantin Comentiolus (antroponimul latin al unui trac romanizat!). Așa cum au fost concepute până acum, comentariile care susțin statutul românesc al cuvintelor îndemnelui *torna*, *torna*, *fratre* îl reprezintă pe „împăratul gol” al povestitorului danez H. C. Andersen. Oscilația unor lingviști, precum C. Jireček sau Ovid Densusianu, între cele două atitudini opuse privind statutul lingvistic al lexemelor discutate (ambii lingviști pentru latină), precum și prudența deosebită a altora, care le încadrează în stadiul romanic, precum N. Saramandu, pot fi invocate, de asemenea, pentru susținerea convingerii noastre dar, pentru noi, *romanica balcanică*, p. 245, înseamnă latina balcanică. Pentru a fi acceptată teza existenței limbii române în secolul al VI-lea este nevoie de alte probe, eventual mai multe și mai variate decât cele furnizate de „torna, torna, frater”, îndemn din secolul al VI-lea, rostit în Calvomontis, din Munții Haemus, al cărui material lingvistic este, de altfel, extrem de pauper.

De asemenea, pentru datarea începutului limbii române comune, argumentul bazat pe evenimentul din 586 (587) nu are relevanță. Necomisă, sau semnalată la timp, eroarea de traducere semnalată ar fi direcționat mai profitabil o parte a imensului consum de energie intelectuală, pe care l-a impus.

Concluzia de ordin general pe care o impune „lecția” filologică de mai sus se referă la necesitatea atitudinii critice aplicate la orice fapte, chiar la acelea considerate, aprioric, a fi deasupra oricărui dubiu.

Încheiem glosele noastre critice cu o notă relativ pozitivă: eroarea de traducere a lui A. Philippide a stimulat studiul latinei populare balcanice (mezotracice, în general), contribuind la cunoașterea unor momente importante din evoluția ei spre româna comună, care a început de abia peste aproximativ două secole de la consemnarea celebrului îndemn al unor participanți la un marș militar / al unui soldat trac anonim, romanizat, către neatentul camarad din față, solicitându-i să recupereze sarcina căzută de pe spinarea măgarului care o târa.

Simplul fapt că la 586/587, în zona balcanică (denumire actualizată), Monte Calvo, o confuzie paronimică interlingvistă, a provocat eșecul temporar al unei acțiuni militare bizantine în mediul latinofon, nu legitimează interpretarea îndemnelui rostit în Munții Haemus ca act lingvistic românesc.

⁴ Vezi G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi* (sfârșitul sec. X – începutul sec. XVI), Editura Enciclopedică Română, București, 1974. Autorul nu include, în *Dicționar*... cele trei cuvinte glosate de noi: „strigătul [...] este totuși în latina populară târzie” (p. 219, nota 1), procedură corectă.

BIBLIOGRAFIE

- Dicționarul limbii române*, II, 1, Academia Română, 1940, și XI, 3, 1983.
- Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ediția a 2-a, 1884, 1885 și 1886.
- Ovid Densusianu, *Contribuții la studiul latinei vulgare*, în „Buletinul Societății filologice”, I, 1905, p. 18–19.
- Ion Iordan, Petre Gâștescu, D.I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, Editura Academiei Române, București, 1974.
- I. Fischer, în *Istoria limbii române. Volumul II*, Editura Academiei Române, București, 1969, p. 110–174.
- Gheorghe Guțu, *Dicționar latin-român*, ediția 2003, Editura Humanitas.
- Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
- H. Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Editura Academiei, București, 1978, p. 129–317, 321–325 și 387.
- Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo-roumain) général et étymologique*, ediția a 2-a, Editura Academiei Române, București, 1974.
- Alexandru Philippide, *Originea românilor. Volumul întâiu. Ce spun izvoarele istorice*, Iași, 1925, p. 504–508.
- W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935.
- Teofilact Simocatta, *Istorie bizantină. Domnia Împăratului Mauricius*, traducere, introducere și indice de H. Mihăescu, Editura Academiei, București, 1985.
- Thesaurus linguae latinae, VI, forum-frustum*, Leipzig, 1922 ș.a.

GLOSES ET COMMENTAIRES À « TORNA, TORNA, FRATRE »

(Résumé)

L'auteur a constaté que le conseil de 587, dans les montagnes Haemus, noté par les chroniqueurs byzantins Simocatta et Confessor, repris et commenté souvent sous la forme « torna, torna, fratre », est constitué uniquement de mots ayant des formes identiques à celles du latin et sans aucune particularité roumaine.

La conclusion générale est que, à partir de ces formes, nous ne pouvons pas considérer le VIe siècle comme le siècle du début de l'existence du roumain commun.

Cuvinte-cheie: cronicari bizantini, torna..., româna comună, Teofilact Simocatta.

Mots-clé: chroniqueurs byzantins, torna..., roumain commun, Theophylactus Simocatta.

*Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”
Iași, Bd. Carol nr. 11*